

REVIEW OF RESEARCH

ISSN: 2249-894X

IMPACT FACTOR : 5.2331(UIF)

VOLUME - 7 | ISSUE - 6 | MARCH - 2018

फुटवेअर व्यावसायिकांचे आरोग्य व आर्थिक – सामाजिक गतिशिलता

डॉ. पी. एस. चंगोले

वाणिज्य विभाग प्रमुख, धनवटे नॅशनल कॉलेज, नागपूर

सारांश

हया प्रकरणामध्ये ग्रामीण भागातून नागपूर शहरात स्थलांतरीत झालेल्या फुटवेअरचा व्यवसाय करणाऱ्या चर्मकार समाजाच्या आरोग्याचा विचार करण्यात आला आहे. मनुष्याची प्रकृती चांगली असल्यास तो कोणतेही काम उत्साहाने पूर्ण करू शकतो. शरीर ही सर्वोत्तम संपत्ती आहे.¹ या शरीररूपी संपत्तीची काळजी घेणे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे.

आरोग्य (Health) संकल्पनेचा अर्थ

"He, who has health, has hope and he, who has hope, has everything." आरोग्यासंबंधी हे विधान, मूलतः अरबी भाषेत करण्यात आले आहे. या विधानाचा अर्थ असा की, "जो आरोग्यसंपन्न आहे तो आशा करू शकतो आणि जो आशावादी आहे त्याच्याकडे सर्व काही आहे." या विधानाचा दुसऱ्या शब्दात अर्थ असा की, ज्या व्यक्तीचे जीवन आरोग्यदायी आहे त्या व्यक्तीकडे जीवन जगण्यासाठी सर्व काही आहे व दुर्दैवाने ज्या व्यक्तीकडे आरोग्यदायी जीवन नाही त्या व्यक्तीच्या जीवनात काहीतरी कमतरता ओह हे निश्चित. मनुष्य हा सतत आशेवर जीवन जगत असतो व आशा जीवनाला प्रेरणा देणारा, प्रोत्साहन देणारा आरोग्य हा महत्वाचा घटक आहे.

संस्कृत भाषेत एक वचन आहे— "शरीरम् आद्यं खलु धर्मसाधनम्" याचाच अर्थ असा की, निकोप प्रकृती ही कर्तव्यपुर्तीची पहिली गरज आहे. उत्तम तब्येत हा प्रत्येक व्यक्तीचा जन्मसिध्द हक्क आहे तर प्रत्येक व्यक्तीची प्रकृती उत्तम राखणे ही समाजाची म्हणजेच पर्यायाने सरकारची जबाबदारी आहे.

आरोग्याचा अर्थ व व्याख्या

(Meaning and definition of Health) आरोग्य हा शब्द इंग्रजीतील 'हेल्थ' (Health) या शब्दाचे मराठी रूपांतर होय. इंग्रजीतील 'हेल्थ' (Health) हा शब्द 'हाइल्थ' (Health) या अँग्लो सॅक्सन शब्दापासून बनला आहे व ज्याचा अर्थ इंग्रजीत "Condition of being safe or sound" असा होतो. मराठीत या संकल्पनेचा अर्थ सुरक्षित व निरोगी स्थिती असा होतो. दुसऱ्या शब्दांत असेही म्हणता येईल की, 'रोगापासून मुक्त असणे किंवा कोणताही रोग नसणे म्हणजेच आरोग्य होय.' आरोग्य या संकल्पनेचा हा वरील अर्थ सर्वसामान्य माणसे घेतात. आरोग्य या संकल्पनेत शरीराच्या, मनाच्या आणि सामाजिक स्वरूपाच्या स्वास्थ्याचा समावेश होतो.

जागतिक आरोग्य संघटना

(World Health Organization) - WHO

जगातील सर्व लोकांच्या आरोग्याची काळजी घेणारी एक संघटना असून या संघटनेतर्फे आरोग्य या संकल्पनेची सर्वव्यापक अशी व्याख्या इसन 1948 साली केली असून त्यावेळी जगातील सुमारे 44 राष्ट्रांनी या

व्याख्येस मान्यता दिली होती. जागतिक आरोग्य संघटना ही जगातील सर्व राष्ट्रांतील व विशेषतः विकसनशील व अविकसित देशांतील लोकांच्या आरोग्याची काळजी घेण्याचे कार्य करते. हू (WHO) ने केलेली आरोग्य या संकल्पनेची व्याख्या खालीलप्रमाणे –

“आरोग्य म्हणजे शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक दृष्टिकोनातून सुस्थित अशी अवस्था होय न की रोग वा दुबळेपणा यांचा अभाव होय.”

(Health is defined by WHO as a state of complete physical, mental and social well being and not merely absence of disease or infirmity)

आरोग्याचे उद्देश (Aims of Health)

जागतिक आरोग्य संघटनेने केलेली आरोग्याची ही व्याख्या आपण अभ्यासली आहे त्यात आरोग्याची तीन उद्दिष्टे प्रतिपादित केली आहेत. त्यावर विवेचन करण्यापूर्वी एक गोष्ट आपण सर्वांनी लक्षात ठेवली पाहिजे ती ही की, आरोग्य ही संज्ञा जरी सर्वमान्य असली तरी तिचे स्वरूप हे स्थल, काल सापेक्ष असते. आणि म्हणूनच जागतिक आरोग्य संघटनेने प्रतिपादन केलेली आरोग्याची तीन उद्दिष्टे आपण तपासून पाहू.

शारीरिक आरोग्य (Physical Health)

व्यक्तीच्या अस्तित्वात शरीराचा मोठा वाटा आहे. दुसऱ्या शब्दांत असेही म्हणता येईल की, व्यक्तीचे शरीर हेच तिच्या अस्तित्वाची खूण होय. म्हणून शरीर निरोगी किंवा आरोग्यसंपन्न राखणे स्वतःचे अस्तित्त्व टिकविण्याच्या दृष्टीने महत्वाचे ठरते. शारीरिक आरोग्याचा विचार करता त्यात खालील गोष्टींचा समावेश होऊ शकतो.

व्यक्तीच्या शरीराचा रक्तदाब, हृदयाचे व नाडीचे ठोके व्यवस्थित व नियंत्रणात असणे अत्यावश्यक आहे. सर्वसामान्यपणे निरोगी व्यक्तीचा रक्तदाब 120/70 एवढा असणे व नाडीचे ठोके 68–72 च्या दरम्यान असणे आरोग्यसंपन्नतेचे प्रतीक मानले जाते.

याव्यतिरिक्त शरीराच्या अन्य सर्व अवयवांचे कार्य सुव्यवस्थित व उत्तम रीतीने चालणे महत्वाचे मानले जाते. यात जठर, यकृत, लहान व मोठे आतडे, मलाशय, मूत्राशय, फुफ्फुसे व श्वसनसंस्था इत्यादी सर्व अवयवांच्या कार्यपध्दती सुस्थितीत व उत्तम असणे महत्वाचे आहे. याशिवाय चांगली भूक लागणे, उत्तम झोप येणे हे पण शारीरिक आरोग्याचे महत्वाचे अंग होय.

तसेच शरीराची सर्व इंद्रिये जशीच्या तशी अखंड किंवा सुस्थितीत असणे आवश्यक आहे. यात हात-पाय न मोडणे, डोळ्यांनी चष्याशिवाय पाहता येणे, कानांनी सूक्ष्म आवाज ऐकू येणे अत्यादी बाबी उत्तम शारीरिक आरोग्याचे लक्षण होय.

शारीरिक आरोग्याचा विचार करताना आणखी एका गोष्टीकडे लक्ष देणे जरूरी आहे. मानवी शरीराचे, शारीरिक दृष्टीने विचार करता, स्त्रियांचे शरीर व पुरुषांचे शरीर असे दोन भाग पडतात. व्यक्तीत वयात येण्याची प्रक्रिया चालू असताना तिच्या शरीरानुरूप त्या त्या व्यक्तीत स्त्रीत्वाचे वा पुरुषत्वाचे गुणधर्म विकसित होतात. स्त्री व पुरुष शरीराशी निगडित आरोग्याचे प्रश्न वेगवेगळे असतात. वर नमूद केलेल्या आरोग्यविषयक बाबींशिवाय ‘स्त्री’ शरीराला खालील गोष्टींचा सामना करावा लागतो.

स्त्री वयात येणे म्हणजे मासिक पाळीला सुरुवात होणे होय. मासिक पाळीच्या काळात आवश्यकतेपेक्षा जास्त वा कमी रक्तस्राव होणे, ओटीपोटीत दुखणे, मासिक पाळी नियमित नसणे इत्यादी आरोग्यविषयक प्रश्नांचा सामना स्त्री शरीराला करावा लागतो.

स्त्री शरीराशी निगडित दुसरा आरोग्यविषयक प्रश्न म्हणजे स्त्रीला सामना करावी लागणार बाळंतपणाची समस्या. यात गर्भाशयातील दोष, अंडबीज वाहक नलिका (फॅलोपियन ट्यूब) यातील दोष, गर्भावस्थेत होणारे स्त्रीचे कुपोषण, गर्भाशयातील दोषामुळे वारंवार होणारा गर्भपात. बाळंतपणानंतर काही स्त्रियांमध्ये येणारा अकाली लठ्ठपणा इत्यादी प्रश्न यात येतात.

स्त्री शरीराशी निगडित तिसरा आरोग्यविषयक प्रश्न म्हणजे 45 ते 50 वयाच्या काळात स्त्रीला सामना करावी लागणारी रजोनिवृत्ती (Menopause). या नंतर बऱ्याच स्त्रियांना त्याचे स्त्रीत्व गमावल्याची खंत वाटते व त्यातून अनेक आरोग्यविषयक प्रश्न आकाराला येतात.

स्त्रीशरीराशी निगडित आणखी एक आरोग्यविषयक समस्या म्हणजे स्तनाचा किंवा वक्ष स्थळाचा कर्करोग पुरुष शरीराशी निगडित आरोग्यविषयक समस्यात त्यांची मद्याधीनता, व्यसनाधीनता त्यांची प्रकृती बिघडविण्यास कारणीभूत ठरते. याशिवाय प्रोस्टेट ग्रंथीचा कर्करोग, हार्निया इत्यादी रोगांचा सामना पुरुषांना करावा लागतो.

सारांश, शराराचे आरोग्य टिकविणे वा त्याचे रक्षण करणे हा आरोग्याच्या उद्दिष्टाचा एक भाग होय.

मानसिक आरोग्य

शरीरातील एक अदृश्य परंतु जाणवणारा घटक म्हणजे मनुष्याचे मन, प्रत्येक मानवी शरीरात मन असते. शरीर व मन हे परस्परापासून अलग करता येत नाही. मन आणि शरीर हे परस्परावलंबी किंवा परस्परसंबंधी आहेत व त्या परस्परांचा एकमेकांवर परिणाम होत असतो. 'निकोप शरीरात निकोप मन असते. (Healthy body has healthy mind).' माणसाच्या मनामध्ये विविध विकारांची निर्मिती होत असते. मानवी मनातच अनेक आशा-आकांक्षांचा उदय होतो. मनुष्याच्या या आशा-आकांक्षा पूर्ण झाल्या तर ठीक नाहीतर मानवी मनात अनेक ताण-तणाव निर्माण होतात व या मानसिक ताण-तणावाचा परिणाम माणसाच्या शारीरिक आरोग्यावर होतो. यात उच्चदाबाचा, मधुमेहाचा आनुवंशिक इतिहास नसणा-यांना झालेला उच्च रक्तदाब, मधुमेह मानसिक आरोग्याचाच एक भाग होय. त्याशिवाय अस्थमा (दमा), आतडयाला होणारी जखम (Peptic ulcer) इत्यादी शारीरिक व्याधी मानसिक तणावाचाच परिणाम होय, हे आज संशोधनाच्या माध्यमातून सिध्द झाले आहे. वैद्यकशास्त्रज्ञांच्या दृष्टीने खालील विकार 'मानसिक आरोग्य' या संकल्पनेत समाविष्ट होतात –

(1) ताण (Stress) (2) चिंतात्मक अस्वस्थता (Anxiety Disorder) (3) भावनात्मक अस्वस्थता (Affective Disorder) (4) दीर्घकालीन मानसिक बिघाड (Schizophrenia)

मानसिक आरोग्य म्हणजे व्यक्तीची मानसिक संघर्षापासून मुक्तता होय. बाहय जगाशी जुळवून घेणे वा समायोजन साधणे, आत्मसंयम राखणे, कोणत्याही भावनेच्या अति आहारी न जाणे हे मानसिक आरोग्याचे महत्वाचे अंग होय. 'मनाचा ब्रेक उत्तम ब्रेक' हे ब्रीद वाक्य या संदर्भात लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे.

सामाजिक आरोग्य (Social Health)

'आरोग्य' या संकल्पनेचा सर्वसमावेशक आणि व्यापक दृष्टिकोनातून जेव्हा आपण विचार करतो तेव्हा केवळ शारीरिक व मानसिक आरोग्यच लक्षात घेऊन चालणार नाही. कारण व्यक्ती ज्या समाजात जीवन जगते त्या सामाजिक संदर्भाला आरोग्यापासून अलग करता येत नाही. अनेक संशोधकांच्या अभ्यासातून हे सिध्द झाले आहे की, सामाजिक सांस्कृतिक वातावरणातील बदलांशिवाय आरोग्याचा स्तर उंचावता येत नाही. त्याचप्रमाणे व्यक्ती ज्या कुटुंबात जन्माला आली आहे त्या कुटुंबाची सामाजिक आर्थिक स्थितीपण व्यक्तीच्या आरोग्यावर परिणाम करते. या संदर्भात ग्रॅहम आणि रीडर (Graham and Reeder) या दोन विचारवंतांनी केलेले अध्ययन व त्याद्वारे काढलेले निष्कर्ष स्पष्टपणे असा निर्देश करतात की, अतिउच्चरक्तदाब (Hypertension) रक्तदाब (Blood Pressure)] रक्तवाहिनीशी संबंधित रोग (Coronary Diseases) विविध प्रकारचे कर्करोग आणि क्षयरोग यांचा स्पष्ट संबंध कुटुंबाच्या सामाजिक आर्थिक परिस्थितीशी आहे.

आरोग्याची व्याप्ती (Scope of Health)

रोग व आजार हे सर्व व्यापक स्वरूपाचे आहेत. त्यामुळे विविध रोग व आजार दूर करण्याचे वा त्याचे निर्मूलन करण्याचे प्रयत्नपण सर्वव्यापी आहेत. जगातील सर्वच समुदायात अतिप्राचीन काळापासून तर आज तागायत रोगनिर्मूलनाचे प्रयत्न अव्याहतपणे चालू आहेत. म्हणून अनेक औषधोपचारपध्दती, विविध रोगी, विविध स्वरूपाचे रोग इत्यादींवर ज्या घटकांचा परिणाम होतो त्या घटकांचा समावेश आरोग्याच्या व्याप्तीत होतो.

आहार (Diet)

उत्तम, पौष्टिक व जीवनसत्वयुक्त आहार हे उत्तम आरोग्याचे प्रतीक होय. प्रथिनयुक्त आहार प्रत्येक व्यक्तीला मिळणे असे आवश्यक आहे तसेच अशा प्रकारचा प्रथिनयुक्त आहार समाजातील प्रत्येक व्यक्तीपर्यंत पोहचविणे ही त्या त्या राष्ट्रातील वा समाजातील सरकारची जबाबदारी होय. व्यक्तीच्या आहारात योग्य प्रमाणात

अ,ब,क,ड,ई,के (A,B,C,D,E,K) इत्यादी प्रकारच्या जीवनसत्वांची आवश्यकता असते. त्यामुळे व्यक्तीचे जीवन आरोग्यसंपन्न बनण्याची शक्यता असते. भारतासारख्या विकसनशील देशात आणि जगातील अनेक अविकसित राष्ट्रांत राहणाऱ्या लोकांच्या आयुष्यात पौष्टिक किंवा आरोग्यसंपन्न बनण्याची शक्यता असते. भारतासारख्या विकसनशील देशात आणि जगातील अनेक अविकसित राष्ट्रांत राहणाऱ्या लोकांच्या जीवनात पौष्टिक किंवा आरोग्यपोषक आहार नसतो. कनिष्ठ किंवा हीन दर्जाचे अन्न सेवन केल्यामुळे या देशातील लोकांचे आरोग्य बिघडते. कुपोषणामुळे, अनेक व्यक्तींच्या व विशेषतः लहान मुलांच्या आरोग्यावर विपरीत किंवा वाईट परिणाम होतो हे निश्चित.

निसर्ग (Nature)

आरोग्यावर प्रभाव गाजविणारा दुसरा घटक किंवा आरोग्याच्या व्याप्तीचा दुसरा महत्वाचा मुद्दा म्हणजे निसर्ग होय. निसर्गात माती, पाणी, उजेड वा प्रकाश, ऊन, थंडी, हवामान, प्रदूषण, रोगराई, प्राणी, पक्षी, वनस्पती यांचा समावेश होतो. तुमच्या सभोवतालचा निसर्ग कसा आहे यावरही तुमचे आरोग्य वा अनारोग्य अवलंबून असते. मानवी आरोग्यावर प्रभाव गाजविणारा सर्वांत महत्वाचा घटक म्हणजे पाणी. शुध्द पाण्याचा पुरवठा माणसाला निरोगी राखू शकतो व तेच पाणी दूषित झाले तर माणसाच्या आरोग्याला धोकादायक ठरू शकते. अनेक रोगांचे जंतू पाण्यात निर्माण होतात आणि त्या जंतूंची वाढही पाण्यातच होते. या प्रकारचे दूषित पाणी जर माणसाने प्यायले तर तो अनेक रोगांची शिकार बनतो. कॉलरा वा पटकी, विषमज्वर, नारू, कावीळ यांसारखे रोग पाणी दूषित झाल्यामुळेच पाण्यामार्फतच पसरले जातात. काही रोगजंतूंचा प्रसार वा फैलाव हा हवेच्या माध्यमातून होतो. हवा जर प्रदूषित असेल तर विषाणूंचा प्रसार इतस्ततः झटपट होतो. हवेप्रमाणेच काही प्राणी, काही कीटक हे पण मानवी आरोग्याला घातक असणाऱ्या विषाणूंचा प्रसार करतात. या प्राण्यांत डास, पिसवा, उंदीर, कुत्रा, माकडे इत्यादींचा समावेश होतो. मलेरिया, प्लेग, रॅबीज, डेंगू ताप, चिकन गुणिग्या, अमांश किंवा आव हे रोग विविध प्राण्यांमार्फत पसरले जातात. एड्सला कारणीभूत ठरणारा एच.आय.व्ही. माकडांकडून माणसांकडे प्रवाहित झाला. काही ठिकाणची आत्यंतिक उष्णता व अत्यंत थंडी हे पण माणसाचे आरोग्य बिघडण्यास कारणीभूत ठरणारे घटक आहेत. उष्माघाताचा विकार हा अतिउष्णतेमुळे होतो तर अतिथंडीने अनेक माणसांचा गारठून मृत्यू होण्याची शक्यता असते. या व्यतिरिक्त भूकंप, ज्वालामुखी, त्सुनामी लाटा, नदीला आलेले पूर, डोंगराचा कडा कोसळणे, चक्रीवादळ, झंझावात याचा अनुभव मानवाला वारंवार येतो. शेवटी असे म्हणता येईल की, निसर्ग व मानवी आरोग्य यांचा फार जवळचा संबंध असल्यामुळे निसर्गाचा समावेश हा आरोग्याच्या व्याप्तीत करण्यात आला आहे.

क्रीडा (Sports)

व्यायाम ही उत्तम आरोग्याची गुरुकिल्ली आहे. व्यायामाचे अनेक प्रकार असले तरी त्याचे सर्वसाधारणपणे दोन प्रकारात विभाजन केले जाते. एक : सांघिक स्वरूपाचे व्यायाम वा खेळ. दोन : वैयक्तिक स्वरूपाचे व्यायाम किंवा खेळ. प्रामुख्याने सर्व प्रकारचे सांघिक खेळ हे सांघिक क्रीडा या सदरात मोडतात. यात हॉकी, क्रिकेट, खोखो, कबड्डी वा हुतूतू, व्हॉलीबॉल, फुटबॉल, बेसबॉल, आटयापाटया इ. खेळांचा समावेश होतो. वैयक्तिक स्वरूपाचा व्यायामात पळणे, चालणे, दोरीवरच्या उड्या, पोहणे, लांब उडी, उंच उडी, सायकल चालविणे इत्यादी क्रीडाप्रकार या प्रकारात मोडतात.

प्राचीन काळापासून भारतात प्रचलित असलेले सुर्यनमस्कार, जोर, बैठका, योगासन व ध्यानसाधन इत्यादींचा समावेशही वैयक्तिक क्रीडाप्रकारांत करता येऊ शकेल. जपानचे कराटे, चीन व भारतातील कुस्ती इत्यादींचाही समावेश सांघिक व्यायामात करता येईल. व्यायामामुळे अनेक रोग काबूत आणता येतात. तसेच या दोन्ही प्रकारच्या व्यायामामुळे मनुष्याची रोगप्रतिकारकशक्ती वाढते व परिणामतः मनुष्य अधिक आरोग्यसंपन्न जीवन जगू शकतो. नियमित व शरीराला झेपेल एवढा व्यायाम प्रत्येकाने घेणे जरूरी आहे. वैद्यकीय क्षेत्रात गेल्या काही वर्षांत जी संशोधने झालीत त्यावरून भारतातील योगासनांमुळे आणि ध्यानधारणांमुळे अनेक रोगांवर नियंत्रण ठेवणे शक्य झाले आहे. उच्च रक्तदाब, मधुमेह, मलावरोध, श्वसनक्रियेतील दोष, पोटाचे काही विकार यावर व्यायामाच्या म्हणजे योगासनांच्या माध्यमातून नियंत्रण ठेवता येते. ध्यानधारणेमुळे मनुष्याला मन एकाग्र करणे, मनावर व मनात उत्पन्न होणाऱ्या भावनांवर नियंत्रण ठेवणे शक्य होते. याचा परिणाम काही मानसिक विकृतींची तीव्रता कमी करण्यात होऊ शकतो.

काम व कामाची जागा (Work and Work Place)

कोणत्याही समाजातील प्रत्येक माणसाला, उपजीविकेसाठी किंवा कार्ल मार्क्स यांच्या भाषेत पोटाची ही 'टीचभर' खळगी भरण्यासाठी काही ना काही काम हे करावेच लागते. मनुष्य ज्या ठिकाणी काम करतो ते ठिकाण कसे आहे यावरही मनुष्याचे आरोग्य अवलंबून असते. काही प्रमाणात कामाची निवड करणे मनुष्याच्या हातात असले तरी कामाच्या जागेची निवड करणे मात्र त्याच्या हातात नसते. मनुष्य ज्या ठिकाणी काम करतो ती जागा जर कोंदट, हवाबंद, अंधारी किंवा योग्य प्रकाशाचा अभाव असणारी असेल तर अशा ठिकाणी काम करणाऱ्या व्यक्तीचे आरोग्य धोक्यात येण्याची शक्यता जास्त असते. या उलट कामाच्या ठिकाणी भरपूर प्रकाश, खेळती हवा, मोकळे वातावरण असेल तर त्या ठिकाणी काम करणाऱ्या व्यक्तीचे आरोग्य तुलनात्मक दृष्टीने चांगले राहते.

1. उपचारव्यवस्था व उपचारपध्दती

(Treatment System or Treatment Method)

समाजातील व राज्यातील सर्व जनतेच्या आरोग्याचे रक्षण करण्याची जबाबदारी त्या त्या समाजातील व राज्यातील सरकारची असून कोणत्या प्रकारची उपचारव्यवस्था जनतेला फायदेशीर ठरू शकेल हे ठरविण्याचा अधिकार शासनांतर्गत असलेल्या आरोग्य विभागाला आहे. उपचाराच्या पध्दतीचे सर्वसाधारणपणे तीन प्रकार पडतात (अ) प्रतिबंधात्मक उपचार (ब) प्राथमिक स्वरूपाचे उपचार (क) कायम स्वरूपाचे उपचार किंवा रोगनिदानात्मक उपचार.

अ. प्रतिबंधात्मक उपचार (Preventive Treatment)

सर्वसाधारणपणे प्रतिबंधात्मक उपचार पध्दतीत त्या विशिष्ट रोगांचा प्रादुर्भाव लोकांमध्ये होऊ नये यासाठी किंवा विशिष्ट रोगांना प्रतिबंध करण्यासाठी ज्या उपचार पध्दतीचा वापर केला जातो त्यास प्रतिबंधात्मक उपचार या संज्ञेने संबोधले जाते. या प्रतिबंधात्मक उपचारपध्दतीत, लसीकरण मोहीम (उदा. पल्स पोलिओ), आरोग्य शिक्षण, परिसर स्वच्छता, शुध्द पाण्याचा पुरवठा वा पाणी शुध्द करण्याच्या पध्दतीचे प्रशिक्षण इत्यादी बाबींचा समावेश यात होतो.

ब. प्राथमिक उपचार (Primary Treatment)

एखाद्या विशिष्ट रोगाने ग्रस्त झालेला रोगी जेव्हा डॉक्टरकडे येतो तेव्हा रोगांच्या निश्चित कारणांचे निदान होण्यापूर्वी संबंधित डॉक्टर जे उपचार करतात ते उपचार प्राथमिक उपचार या संज्ञेला पात्र ठरतात. प्राथमिक उपचाराचा उद्देश हा रोग्याची परिस्थिती अधिक गंभीर बनू नये हा असतो. विशेषतः हृदयविकाराचा झटका आलेल्या रुग्णांना, अपघातात गंभीर दुखापत झालेल्या रुग्णांना या प्रकारच्या प्राथमिक उपचाराचा फायदा होतो.

क. कायम स्वरूपाचे किंवा रोगनिवारणात्मक स्वरूपाचे उपचार

(Treatment of Permanent Nature or of Curative)

एकदा का रोगाचे निश्चित निदान झाले की तो रोग बरा होण्याच्या दृष्टीने कायम स्वरूपाचे किंवा दीर्घकाळ करावे लागणारे जे काय उपचार केले जातात त्यास रोगनिवारणात्मक उपचार या संज्ञेने संबोधले जाते. अशा प्रकारचे उपचार करण्यासाठी सरकारतर्फे, निमसरकारी संस्थांतर्फे किंवा खाजगी संस्था व व्यक्तीतर्फे विविध प्रकारची उपचार केंद्र स्थापन केली जाता. यातही ग्रामीण व दुर्गम आदिवासी भागात अशा प्रकारच्या उपचार केंद्रांची कमतरता असल्यामुळे रोगनिवारणात्मक उपचारात बाधा निर्माण होऊ शकते. शहरी समुदायात मात्र ग्रामीण परिसराच्या तुलनेने उपचारकेंद्रांची विपुलता असली तरी उपचाराचा खर्च (विशेषतः खाजगी वा निमसरकारी उपचार केंद्राचा) गरीब व मध्यम वर्गीयांच्या आवाक्याबाहेरचा असतो.

वरील सर्व प्रकारच्या उपचारांवर या सर्व प्रकारच्या उपचारकेंद्रांत उपचार केले जातात. उपचार जितके अचूक, जितके चांगले तितके आरोग्यरक्षण अधिक उत्तम होऊ शकते. म्हणूनच कदाचित आरोग्याच्या व्याप्तीत उपचाराच्या समावेश केला असावा.

शिक्षण (Education)

शिक्षण आणि आरोग्य यांचा संबंध हा अत्यंत जवळचा आहे. शिक्षणात अनौपचारिक शिक्षण व औपचारिक शिक्षण या दोन प्रकारांचा समावेश होतो. समाजशास्त्रज्ञांनी केलेल्या अध्ययनानुसार, अनौपचारिक शिक्षण हे प्रामुख्याने कुटुंबातील माता-पिता, वडील भाऊ-बहीणी व अन्य नातेवाईक यांच्यातर्फे व तसेच मित्रमंडळ, धार्मिक संस्था इत्यादी साधनांच्याद्वारे प्राप्त होते. तर औपचारिक शिक्षण हे शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे, तंत्रशिक्षण केंद्र यासारख्या औपचारिक शिक्षण संस्थांतून दिले जाते. या दोन्ही प्रकारच्या शिक्षणाचा व आरोग्यरक्षणाचा संबंध खूपच जवळचा आहे. जी माणसे शाळेत कधीही गेली नाहीत वा जात नाहीत अशांनाही अनौपचारिक शिक्षण कुटुंबातील विविध सभासद, समवयस्क मित्र, त्यांच्या धर्माचे पुरोहित व धर्मगुरू यांच्याकडून प्राप्त होते. परंतु समाजशास्त्रज्ञांच्या अध्ययनातून असे लक्षात आले की, हे अनौपचारिक शिक्षण काही वेळेला आरोग्याला हानिकारक ठरते. पूर्वीच्या काळी मलेरिया, पटकी, देवी, कांजण्या यांसारखे साथीचे रोग दैवी प्रकोपामुळे मनुष्याला ग्रासतात अशी दृढ श्रद्धा होती व त्यामुळे अश रोगांवर उपचार हे सुध्दा दैवीच असते पाहिजेत असे लोक मानत. परिणामतः बऱ्याच समाजात व विशेषतः आदिवासी समाजात वरील प्रकारच्या रोगाने त्रस्त झालेल्या रोग्याला डॉक्टर वा वैद्य यांच्याकडे न नेता धर्मगुरू, भगत वा मांत्रिकाकडे नेता व ही माणसे रोग्यावर जे उपचार करतात ते अवैज्ञानिक असतात व त्यामुळे प्रसंगी रोगी दगावतातही. धर्माने निर्माण केलेल्या या श्रद्धांचा व परंपरांचा पगडा आदिवासी व ग्रामीण समाजात मोठा आहे. त्यामुळे या समाजात राहणाऱ्या लोकांचे आरोग्य तुलनात्मक दृष्टीने कनिष्ठ प्रतीचे असल्याचे दिसून येते. ग्रामीण व आदिवासी समाजातील लोकांच्या तुलनेने शहरी वा नागरी समाजात औपचारिक शिक्षणाचे प्रमाण मोठे आहे. या शिक्षणात अन्य शिक्षणाबरोबरच वैज्ञानिक शिक्षण दिले जाते की जे धार्मिक अंधश्रद्धा, धार्मिक समजुती यापासून लोकांना दूर ठेवते. परिणामतः शहरी माणूस आरोग्याच्या संदर्भात अधिक जागृत झाला आहे. त्यामुळे शहरातील माणसे, कुटुंबातील एखादी व्यक्ती आजारी पडल्यास, तिला सरळ डॉक्टरकडे घेऊन जातात व तिच्यावर योग्य औषधोपचार करतात.

एकविसाव्या शतकाकडे झेप घेतलेल्या व जगातील एक महासत्ता बनण्याची स्वप्ने पाहणाऱ्या भारतात आजही समजुतीचा पगडा मोठा आहे. 'मुलगा हा वंशाचा दिवा आहे किंवा पुत्र हा मोक्षाचे द्वार आहे' या श्रद्धेमुळे अनेक अशिक्षित नव्हे तर सुशिक्षित कुटुंबातही पुत्र जन्माला येईपर्यंत जनन प्रक्रिया चालू राहते. त्याचा परिणाम स्त्रीच्या व नवोदित बालकाच्या आरोग्यावर होतो. तसेच या मुळे सरकार राबवीत असलेल्या कुटुंबनियोजन कार्यक्रमाचा फज्जा उडतो. तसेच जगातील बहुसंख्य धर्मातील धर्मगुरू, कर्मठ विचारांची माणसे कुटुंबनियोजन साधनांचा वापर करणे पाप समजतात. मुले ही परमेश्वराची देणगी आहे व त्यांचा जन्म रोखणे म्हणजे परमेश्वराच्या अधिसत्तेत हस्तक्षेप करण्यासारखे आहे असे मानतात व परिणामतः अनेक मुलांना जन्माला घालून स्त्रिया स्वतःचे व बाळाचे आरोग्य बिघडवतात.

आर्थिक परिस्थिती (Economic Condition)

व्यक्तीच्या आर्थिक परिस्थितीचा व आरोग्यरक्षण प्रक्रियेचा फार जवळचा संबंध आहे यात शंकेला वाव नाही. भारतात आजही सुमारे 40: जनता दारिद्र्य-रेषेखाली जीवन जगते. या लोकांच्या कुटुंबाचे मासिक किंवा दैनंदिन उत्पन्न इतके कमी असते की आरोग्यरक्षणासाठी तज्ज्ञांनी निर्धारित केलेला आवश्यक तेवढा पौष्टिक आहार घेणे त्यांना परवडत नाही. मग ही माणसे अर्धपोटी वा काही प्रसंगी चक्क उपाशी राहतात, मग अशा दयनीय परिस्थितीत त्यांचे आरोग्य चांगले कसे राहणार. समाजशास्त्रज्ञ असे मानतात की, आरोग्यसेवा नुसत्या पुरवून चालत नाही तर त्या गरीब लोकांपर्यंत त्यांना परवडतील अशा स्वरूपात पोहोचविणे महत्वाचे असते. भारतात काही सरकारी रुग्णालयात मोफत औषधोपचाराच्या सेवा व सुविधा उपलब्ध आहेत तेथे अत्यावश्यक साधनसामग्रीचा अभाव आहे. त्यामुळे या सेवेचा लाभ सर्वसामान्यांना घेता येत नाही.

समाज व्यवस्था (Social System)

व्यक्ती ज्या समाजात जीवन जगते त्या समाजाची समाजसंरचना, सामाजिक कार्यांचे वाटप करण्याची क्रिया म्हणजे एकूण समाजव्यवस्था कशी आहे यावर व्यक्तीचे आरोग्य अवलंबून असते. भारतापुरता विचार करता भारतातील जातिसंस्था हा आरोग्यावर परिणाम करणारा महत्वाचा घटक आहे. भारतातील जातिव्यवस्थेत तथाकथित अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या जातीतील लोकांना साफसफाईची, काही ठिकाणी मैला वाहून नेण्याची कामे करावी लागतात. काही विद्वानांच्या मते, ही कामे समाजासाठी आवश्यक असली तरी या कामामुळे त्या त्या

व्यक्तींचे आरोग्य बिघडण्याची शक्यता असते. आजही ग्रामीण परिसरात राहणाऱ्या या तथाकथित अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या जातीतील लोकांना साफसफाईची, काही ठिकाणी मैला वाहून नेण्याची कामे करावी लागतात. काही विद्वानांच्या मते, ही कामे समाजासाठी आवश्यक असली तरी या कामामुळे त्या त्या व्यक्तींचे आरोग्य बिघडण्याची शक्यता असते. आजही ग्रामीण परिसरात राहणाऱ्या या तथाकथित अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या जातींना तथाकथित वरिष्ठ जातींच्या कृपेवर अवलंबून राहावे लागते व त्यांनी दिलेल्या कदन्नावर जीवन जगावे लागते. कदान्न सेवन करणाऱ्या व्यक्तींचे आरोग्य चांगले कसे राहणार? आजही झाडूकाम करणारे कामगार, स्वच्छतविभागात काम करणारे मजूर यांना मिळणारे वेतन इतके कमी असते की ते स्वतः व कुटुंबातील सभासद यांना पौष्टिक आहार देऊ शकत नाही. परिणामतः या जातीतील लोकांचे आरोग्य धोक्यात येते. त्याचप्रमाणे प्रत्येक समाजव्यवस्थेची ही जबाबदारी आहे की साथीचे वा संसर्गजन्य रोग समाजात फैलावणार नाहीत. त्यासाठी विविध स्वरूपाचे प्रतिबंधात्मक उपाय योजणे, आरोग्यसेवा समाजातील तळागाळातल्या लोकांपर्यंत पोहोचविणे याची जबाबदारी समाजव्यवस्थेची आहे. उदा. विविध रोगांना प्रतिबंध करण्यासाठी लसीकरणेची मोहीम राबविणे, ग्रामीण व आदिवासी विभागात योग्य तेवढ्या प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची स्थापना करण्यासाठी प्रयत्न करणे इत्यादी कामे समाजव्यवस्थेने पार पाडणे आवश्यक आहे. सारांशरूपात असे म्हणता येईल की, समाजातील लोकांचे आरोग्य बिघडणार नाही याची दक्षता घेणे समाजव्यवस्थेचे एक अंग होय. काही वेळेला त्या त्या समाजाची मूल्यव्यवस्था ही पण समाजाचे आरोग्य बिघडविण्यास कारणीभूत ठरते.

हिंदू समाजात उपवासाचा अतिरेक होतो. अतिउपवासामुळे आवश्यक तेवढ्या अन्नाचे सेवन केले जात नाही. त्यातून मग शारीरिक अशक्तता निर्माण होते की जी आरोग्याचे दृष्टीने हानिकारक ठरते. भारतातील जैन धर्मातसुद्धा पर्युषण पर्वात उपोषण किंवा अनशन करतात. हा कालावधी 10 दिवसांचा (दिगंबर पंथात) किंवा 8 दिवसांचा (श्वेतांबर पंथात) असतो. या कालावधीत कर्मठ जैन पाणीसुद्धा प्राशन न करता उपवास करतात. इस्लाममधील रोजे हा पण उपवासाचाच एक प्रकार होय. वर म्हटल्याप्रमाणे, आरोग्यरक्षणाचा विचार करता हे उपवास प्रकृतीला घातक ठरू शकतात.

कुटुंबातील आरोग्यशिक्षण (Health Education in the Family)

स्त्रियांच्या घरगुती भूमिकेतील एक असमस्याप्रधान (Unproblematic) भाग म्हणजे कुटुंबातील आरोग्य शिक्षण होय. इ.स.न 1970 च्या दशकाच्या उत्तरार्धात सरकारने एक श्वेतपत्रिका (White Paper) जाहीर केली होती. या श्वेतपत्रिकेचे शीर्षक होते. 'प्रतिबंध आणि आरोग्य हा प्रत्येकाचा व्यवसाय होय' (Prevention and Health is Everybody's business). या श्वेतपत्रिकेत असे भाष्य करण्यात आले होते की कुटुंब त्याच्या आरोग्याचे संरक्षण करण्याकडे पहिले पाऊल टाकू शकते. दुसऱ्या शब्दात असे म्हणता येईल की कुटुंबातील सभासदांच्या आरोग्याचे रक्षण करण्याचे साधे पाऊल केवळ कुटुंबच उचलू शकते.

मनुष्याच्या आरोग्याचे संरक्षण करण्याच्या गोष्टीला सर्वोच्च प्राधान्य दिले गेले पाहिजे याबाबत कोणाच्या मनात कोणतीही शंका नाही. परंतु टीकाकार असा दावा करतात की कुटुंबातील माणसांच्या आरोग्याचे रक्षण करण्याची जबाबदारी पूर्णपणे 'स्त्री' च्या खांद्यावर पडली आहे. ही स्त्रियांची जबाबदारी आहे की त्यांनी आरोग्यसंपन्न वस्तूच खरेदी करावी. त्यांनी त्यांच्या पतीला व्यायाम करण्यास प्रवृत्त करावे व पतीच्या तणावाची पातळी कमी करावी. तसेच स्त्रियांनी स्वतःला (विशेषतः पश्चिमात्य देशातील स्त्रियांनी) आणि त्यांच्या पतींना धूम्रपानाच्या सवयींपासून, तंबाखू सेवनापासून दूर ठेवावे. कारण धूम्रपान म्हणजे स्वतःच्या आणि इतरांच्या आरोग्याला कुटुंबातल्या कुटुंबात धोका निर्माण करणे होय.

कुटुंबातील मुलांच्या आरोग्य संरक्षणाचा विचार करता 'स्त्रिया या आरोग्य रक्षणाच्या प्रमुख शिक्षिका होत- (Women are the main teachers for health) सकाळी झोपेतून उठल्यावर आणि रात्री झोपण्यापूर्वी मुले दात घासतात की नाही, ती जास्त प्रमाणात गोड पदार्थांचे व विशेषतः चॉकलेटसारख्या दाताच्या आरोग्यात हानीकारक ठरणाऱ्या पदार्थांचे जास्त प्रमाणात सेवन करतात का, मुलांचा आहार आरोग्यसंपन्न आहे का, मुलांची तब्येत बिघडली तर त्यांना चिकित्सालयात घेऊन जाणे इत्यादी गोष्टींची जबाबदारी प्रामुख्याने 'स्त्री' ची असून आपल्या कुटुंबाच्या सर्व सभासदांना विशेषतः लहान मुलांना आरोग्य संरक्षणाचे शिक्षण देण्याचे कार्य आईच्या भूमिकेतून स्त्रीच करते ही वास्तवता नाकारता येत नाही.

या पार्श्वभूमीचा विचार करता चर्मकार दुकानदारांना आपले आरोग्य सुरक्षित ठेवण्याची आवश्यकता वाटते. म्हणूनच ते आरोग्य जपण्यासाठी विविध व्यायाम करतात आणि जेवणावर नियंत्रण ठेवण्याचा यशस्वी प्रयत्न करतात.

चर्मकार दुकानदार आणि कुटुंबातील सदस्यांच्या आरोग्याचा टिकात्मक अभ्यास करतांना त्यांच्या किरकोळ बिमारीचा आणि त्यावरील येणाऱ्या सरासरी वार्षिक खर्चाचा विचार केलेला आहे. ही माहिती प्रश्नावलीद्वारे संकलित केली आहे.

सारणी क्र. 7

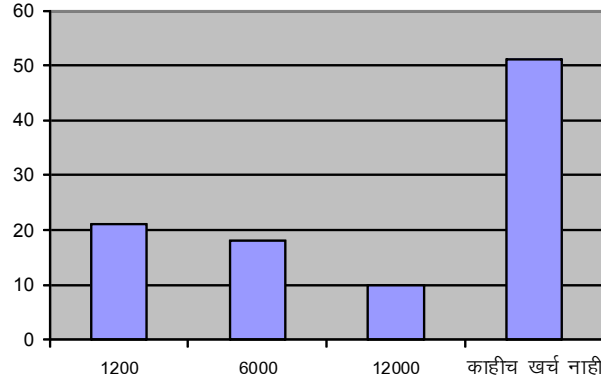
आरोग्यावर सरासरी खर्च दर्शविणारी सारणी

वार्षिक खर्च (रुपयांमध्ये)	दुकानदार	शेकडा प्रमाण
1200	21	21.00
6000	18	18.00
12000	10	10.00
काहीच खर्च नाही	51	51.00
एकूण	100	100.00

स्रोत : प्रश्नावलीद्वारे संकलित केलेल्या माहितीच्या आधारे

आलेख क्र. 7

आरोग्यावर सरासरी खर्च दर्शविणारा आलेख

वरील सारणीवरून हे तथ्ये निदर्शनास येते की,

1. चर्मकार दुकानदारांना आपल्या आरोग्याची विशेष काळजी आहे. म्हणूनच 51.00 दुकानदार निरोगी असून त्यांच्या आरोग्यावर खर्च करावा लागत नाही.
2. परंतु या मध्ये एक बाब विशेष करून पुढे आली आहे ती म्हणजे दहा दुकानदारांना डायबिटीज चा आजार असल्यामुळे त्यांना मासिक रु. 1000/- व वार्षिक रु. 12000/- तब्येतीवर खर्च करावा लागतो.
3. 18.00 दुकानदार सुध्दा आपल्या व कुटुंबियांच्या किरकोळ आजारावर वार्षिक रु. 6000 खर्च करतात.

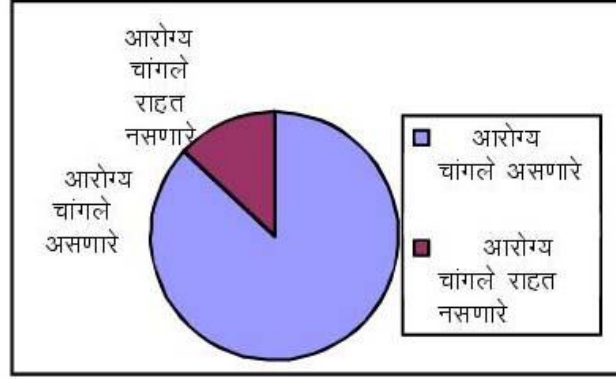
सारणी क्र. 8

आरोग्य विषयक माहिती दर्शविणारी सारणी

विवरण	दुकानदार	शेकडा प्रमाण
आरोग्य चांगले असणारे	87	87.00
आरोग्य चांगले राहत नसणारे	13	13.00
एकूण	100	100.00

स्रोत : प्रश्नावलीद्वारे उपलब्ध माहिती द्वारे संकलित

आलेख क्र. 8 आरोग्य विषयी माहिती दर्शविणारा आलेख

तथ्ये व निष्कर्ष

निरोगी प्रकृती असणारे दुकानदार 87.00 आहेत. यावरून दुकानदारांमध्ये आरोग्याविषयी जाणीव आणि जागृती असल्याचे दिसून आले. पायी चालणे अशा प्रकारचे शरीराला आवश्यक असणारे साधे सोपे व्यायाम चर्मकार दुकानदार नियमितपणे घेतात त्यामुळे त्याचे प्रकृतीमान समाधानकारक असल्याचे स्पष्ट झाले. त्यामुळे मर्यादित उत्पन्नाचा फारच कमी भाग आरोग्यावर खर्च होतो आणि उत्पन्नाची बचत होते. ही माज जीवनासाठी आवश्यक बाब आहे.

कुटुंबातील सदस्यांच्या विविध सवयी

समाजात राहणारा प्रत्येक व्यक्ती आपल्या आवडीच्या सवयी जपतो. प्रत्येकाला एक सारखी सवय नसते. सवय म्हणजे 'जे-जे आपल्याला मनापासून आवडते आणि त्याकरीता विशेष प्रयत्नपूर्वक ती ईच्छा पुर्ण करण्याचा प्रयत्न केल्या जातो त्या क्रियेला सवय असे म्हणतात.'

जगात सर्वात लागट असलेली सवय म्हणजे दारू पिणे. ग्रामीण भागात हात भट्टीची दारू लोकप्रिय मानली जाते. शहरात जागोजागी बिअर बार उघडले आहेत. विदेशी दारूची दुकाने सुध्दा लहान मोठ्या शहरात आहेत.

सामाजिक परंपरा आणि मित्रपरिवार यांच्या आवडीनुसार दारू पार्टी आयोजित करणे ही सामान्य बाब ठरत आहे.²

मद्यपानाची समस्या (Problems of Alcoholism)

भारतासारख्या विकसनशील देशांमध्ये आज ज्या विविध प्रकारच्या सामाजिक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. त्यापैकी मद्यपान किंवा अंमली पदार्थांच्या सेवनाची समस्या ही एक ठळक समस्या आहे. अगदी वेदकाळापासून 'सोमरस' या शब्दाद्वारे अंमली पदार्थ किंवा मद्यपान करण्याचे उल्लेख आढळतात.

लोक मद्यपान कां करतात हयाविषयी देखील अनेक दृष्टिकोन प्रचलित आहेत. लोक आनंदाच्या वेळीही मद्यपान करतात. तसेच दुःखाच्या प्रसंगीही मद्यपान करतात. अनेक मद्यपी लोकांच्या मते, जर त्यांनी मद्य घेतले नाही तर ते जगूच शकणार नाहीत. कारण मद्यपानामुळे वर्तमान समाजजीवनाचा विसर पडतो व व्यक्ती तात्कालीक कारणासाठी वर्तमान विसरते व भविष्यकाळात किंवा उज्वल भविष्याच्या कल्पनेत रममाण होते.

रममाण होणे किंवा स्वप्नरंजन करणे ही मानवाची उपजत प्रवृत्तीच असावी. ज्या गोष्टी व्यक्तीला आपल्या आयुष्यात मिळत नाहीत त्या मिळव्यात हयासाठी व्यक्ती निदान आपले स्वप्नरंजन करून स्वतःचे समाधान करून घेत असते. मद्यपानामुळे हया स्वप्नरंजनाला अधिक गती येताना दिसून येते. त्यामुळे सर्व आर्थिक स्तरांमध्ये मद्यपानाची समस्या निर्माण झालेली आहे. श्रीमंत, मध्यमवर्गीय व दरिद्री असे सर्व वर्गातील लोक मद्यपान करतात. प्रत्येकाचा मद्यपान करण्याचा दृष्टिकोन व उद्देश वेगवेगळा असतो.

समाजशास्त्रातील काही विचारवंतांच्या नुसार 'मद्यपान करणे' हे सामाजिक समस्याच होऊ शकत नाही. वैद्यकीय कारणानुसार संयमित मद्यपान हे शरीराला आवश्यक असते. कारण त्यामुळे शरीरातील वाहिन्या कार्यप्रवण बनतात, मेंदू चपळ बनतो व व्यक्तीला आपल्या कामाचा थकवा जाणवत नाही. कदाचित याच कारणांमुळे कामगार, हमाल, हातमजुरी करणारे लोक यांच्यामध्ये मद्यपानाचे प्रमाण वाढलेले दिसते.

मध्यमवर्गीय व्यक्ती ही मद्यपानाच्या आहारी गेलेली नसते, परंतु प्रसंगानुसार मद्यपान करणे मध्यमवर्गीय वर्ज्य मानित नाहीत. मित्रांबरोबरची पार्टी असेल किंवा काही सणसमारंभ असतील तेव्हा मद्यपान करणे अटळ समजले जाते.

समाजातील जो वरिष्ठांचा, उच्चभूचा वर्ग आहे त्या वर्गामध्ये एक फॅशन म्हणून मद्यपान करण्याचा प्रघात आहे. समाजातील उच्चभू व्यक्तीच्या मते, मद्यपानामुळे वेळ चांगला जातो, मानसिक ताण दूर होण्याला मदत होते. तसेच मद्यपान हा शिष्टाचार बनलेला आहे. पार्टी म्हणजे 'कॉकटेल पार्टी' असेच गृहित धरले जाते. त्यामुळे उच्चभू वर्गीयांच्या मते, मद्यपान ही सामाजिक समस्याच होऊ शकत नाही तर तो एक अलिकडच्या काळातील समाजमान्य व्यवहार आहे. जर मद्यपान केले नाही तर तो यजमानांचा अपमान होतो.

अनेक आदिवासी जमातींमध्ये तर मद्यपान करणे हे प्रमाणकच आहे. आनंदाच्या वेळी, व्यक्ती मृत झाल्यानंतर, शिकार यशस्वी झाल्यानंतर प्रामुख्याने आदिवासींमध्ये मद्यपान करणे जवळपास आवश्यक मानले जाते.

अलिकडच्या काळात मद्यपान न करणारी व्यक्ती मागासलेली, वैचारिकदृष्ट्या बुरसटलेली मानली जाते. अशा व्यक्तींकडे मद्यपान करणारे लोक दयेच्या दृष्टीने पाहताना दिसतात.

अशाप्रकारे विविध समुदायांमध्ये मद्यपानाला मान्यता असूनही मद्यपानाची समस्या ही 'समस्या' कां आहे हे नीटपणे समजावून घेणे आवश्यक आहे.

वरील सर्व मतांचे सार काढल्यानंतर असे लक्षात येते की, मद्यपान करणे, तसेच प्रसंगानुरूप मद्यपान करणे ही सामाजिक समस्या नाही. परंतु मद्याच्या आहारी जाऊन आपली सामाजिक कर्तव्ये विसरणे, शरीरावर परिणाम होईपर्यंत मद्याचे प्राशन करणे व त्यातून मद्याची झिंगण्याची अवस्था आल्यानंतर कोणत्याही प्रकारचा सारासार विचार न करणे व एखादे समाजविघातक कृत्य करणे ही मात्र सामाजिक समस्या मानावी लागेल.

भारताचा विचार केल्यास मद्यपान करण्याविषयी निश्चित आकडेवारी सादर करणे म्हणजे एखाद्या गावातील कावळ्यांची संख्या मोजण्याइतके हास्यास्पद आहे. परंतु सरासरीने हे मात्र सांगता येईल की, भारतात 20: लोक मद्यपान केल्यामुळे गैरवर्तणूक करतात व स्वतःचा, कुटुंबाचा तसेच समाजाचाही विनाश करण्यास ते कारणीभूत ठरत असतात. मद्यपान करणाऱ्यांचे दोन वर्ग आहेत—

- 1) प्रमाणात मद्यपान करणारा वर्ग
- 2) झिंगण्याची अवस्था येईपर्यंत मद्य घेणारा वर्ग.

वेगवेगळ्या माध्यमातून हे समर्थन केले जात असले तरी ह्या समस्येचा व्यापक विचार करताना असे लक्षात येईल की, कोणत्याही कारणामुळे जरी अंमली पदार्थ घेण्याचे व्यसन जडलेले असले तरी ते व्यक्ती आणि समाज दोघांच्याही दृष्टीने हानीकारक असते. प्रमाणात मद्यपान करणारेही विपथगामी होऊ शकतात व अति मद्यपानामुळे लोक आपला मृत्यु अकाली ओढवून घेतात. आज व्यसनाधिनतेमुळे असंख्य लोकांच्या कुटुंबियांची वाताहत झाली आहे. कारण ह्या व्यसनाच्या पूर्ततेसाठी अधिक पैसा लागतो व तो मिळविण्यासाठी व्यक्ती वाट्टेल त्या पध्दतीने एखादे कार्य करू शकते, जे समाजासाठी गुन्हेगारी तत्व निर्माण करेल.

मद्यपानामुळे तात्कालीक असे वाटते की, आपल्या आयुष्यातील दुःखे कमी झालेली आहेत. परंतु मद्याचा अंमल ओसरल्यानंतर ही सर्व दुःखे दुप्पट वेगाने उमाळून वर येतात व यावर उतारा म्हणून व्यक्ती पुन्हा मद्यपान करू लागतो. परिणामी व्यसनाच्या विळख्यात व्यक्ती सापडण्यास वेळ लागत नाही.

अति मद्यपानामुळे व्यक्तीची शारीरिक प्रतिकारशक्ती क्रमाक्रमाने कमी होते आणि व्यक्ती कोणत्याही रोगाला सहजपणे बळी पडू शकते. व्यक्तीची विवेकबुद्धी नाहीशी होते, त्यामुळे बुद्धीमत्ता नष्ट होते. परिणामी ज्या समाजात व कुटुंबात व्यक्ती जीवन जगते तेथील त्या व्यक्तींचे महत्व पूर्णपणे नष्ट होऊन जाते, त्या व्यक्तींकडे पाहण्याचा समाजातील लोकांचा दृष्टीकोन एक मद्यपी असाच होतो. परिणामी समाजाची व आप्तस्वकीयांची विश्वासार्हता व सहानुभूती व्यक्ती गमावून बसतात. कोणतेही व्यसन हे घातकच असते. 'जे पूर्ण केल्याशिवाय व्यक्तीला चैन पडत नाही. त्याला व्यसन असे म्हणतात' अशी सर्वसाधारणपणे व्यसनाची व्याख्या करता येईल.

व्याख्या**जागतिक आरोग्य संघटनेनुसार**

“मद्यपानाची सवय म्हणजे कृत्रिम अगर नैसर्गिक मद्याच्या सतत सेवनाने निर्माण झालेली अशी तात्कालिक अगर कायमची उन्मत्त अवस्था की, जी व्यक्तीला व समाजाला अपायकारक असते.”

(Drink habit is a state of periodic or chronic intoxication, detrimental to the individual and to Society, produced by repeated consumption of a drink either natural or synthetic". - World Health Organisation)

याच समितीच्या दुसऱ्या एका व्याख्येनुसार, “मद्यपी हे असे अतिरिक्त मद्यपान करणारे असतात की, ते मद्यपानावर पूर्णतया अवलंबून असतात. इतके की, मद्यपानाविना त्यांची लक्षणीय मानसिक अस्वस्थता निदर्शनाला येते किंवा तंच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यात, त्यांच्या आंतरसंबंधात व सुरळीत समाजिक व आर्थिक कार्यात बिघाड निर्माण होतो किंवा अशा बिघाडाच्या सुरुवातीची चिन्हे स्पष्ट दिसतात.”

(Alcoholics are those excessive drinkers whose dependence on alcohol has attained such a degree they show a noticeable mental distrybance or an interfernece with their mental and bodily health, their interpersonal relations & their smooth social and economic functioning -World Health Organisation)

वरील व्याख्येवरून पुढील बाबी स्पष्ट होतात. –

1. मद्यपान करणे हे दारूवर पूर्णतया अवलंबून असतात.
2. दारू पिण्याची सवय असणारा व्यक्ति समाजात प्रतिष्ठीत नसतो.

आर्थिक स्थितीनुसार समाजातील मद्यपान करणारा (दारू पिणाऱ्याचे) वर्गीकरण केले असता पुढील प्रमाणे करता येईल.

1. देशी प्रेमी
2. विदेशी प्रेमी

देशी प्रेमी म्हणजे देशी दारूवर जीवापाड प्रेम करणारा व्यक्ती.

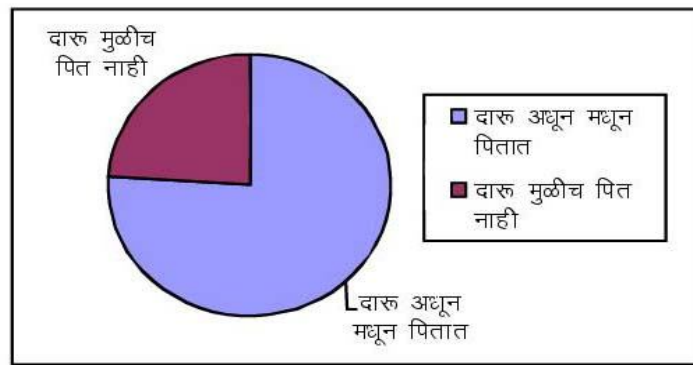
विदेशी प्रेमी म्हणजे विदेशी दारूवर जीवापाड प्रेम करणारा व्यक्ती.

पुढील सारणीद्वारे चर्मकार दुकानदारांची दारू पिण्याची (मद्यपान) सवय स्पष्ट झाली आहे.

सारणी क्र. 9**मद्यपान – दारू पिण्याविषयी माहिती दर्शविणारी सारणी**

विवरण	दुकानदार	शेकडा प्रमाण
दारू अधून मधून पितात	76	76.00
दारू मुळीच पित नाही	24	24.00
एकूण	100	100.00

स्रोत : प्रश्नावलीद्वारे उपलब्ध माहिती द्वारे संकलित

आलेख क्र. 9**दारू पिण्याविषयी माहिती दर्शविणारा आलेख**

वरील सारणीवरून खालील तथ्ये निदर्शनास येतात.-

1. सवयीमुळे 76.00 दुकानदार अधून मधून दारू पितात.
2. दारू मुळीच न पिणारे दुकानदार 24.00 आहेत.
3. या सवयीमुळे कुटुंबियांच्या मानसिक स्वास्थ्यावर व विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासावर प्रतिकूल परिणाम होतो. सामाजिक प्रतिष्ठा लयास जाते.³
4. संत गाडगेबाबासारखे समाजहितदक्ष महापुरुष समाजाच्या या दुर्गुणावर आजीवन आसूड ओढायचे.⁴
5. आज सुध्दा काही सामाजिक संस्था व्यसनमुक्ती सारखे कार्यक्रम राबवितात.

सारणी क्र. 10

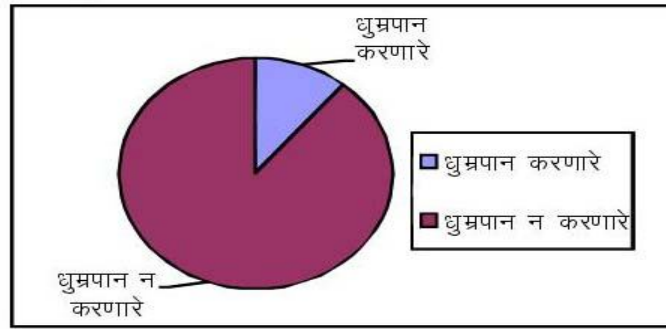
धुम्रपान करण्याविषयी माहिती दर्शविणारी सारणी

विवरण	दुकानदार	शेकडा प्रमाण
धुम्रपान करणारे	11	11.00
धुम्रपान न करणारे	89	89.00
एकूण	100	100.00

स्रोत : प्रश्नावलीद्वारे उपलब्ध माहिती द्वारे संकलित

आलेख क्र. 10

धुम्रपान करण्याविषयी माहिती दर्शविणारा आलेख

निष्कर्ष

89.00 चर्मकार दुकानदार धुम्रपान अजिबात करीत नाही. यावरून त्यांचे मनावर सदाचाराचे संस्कार आहेत हे सिद्ध होते. 11.00 फुटवेअर चर्मकार दुकानदार धुम्रपान करतात. या तथ्यावरून असे वाटते की गुरु रविदास यांच्या सदाचारी विचारांचा प्रभाव चर्मकार दुकानदारांवर प्रामुख्याने दिसून आला.

आर्थिक व सामाजिक गतीशिलता

वरील आलेखांवरून हे सिद्ध होते की, फुटवेअर व्यावसायिकांनी आपले आरोग्य व सवयी ह्या नियंत्रणात ठेवून कुटुंबाला आर्थिक आणि सामाजिक प्रतिष्ठा मिळविण्यासाठी आपल्या व्यवसायावर लक्ष केंद्रित केले आहे. व्यवसाय जगतात होणारे बदल, ग्राहकांच्या बदललेल्या आकांक्षा, वाढलेली स्पर्धा, विक्रीकलेतील सौजन्यता, चोख व्यवहार आणि प्रामाणिकपणा यामुळे चर्मकार फुटवेअर व्यावसायिकांनी आपल्या आर्थिक व सामाजिक गतीशिलतेला चालना दिली आहे. आणि प्रगतीची वाट जोमाने जोपासली आहे. स्थलांतरामुळे चर्मकार समाजाला प्रगतीची मोठी संधी प्राप्त झाली. त्यामुळे त्यांच्या मुलांमध्ये उच्च शिक्षण घेऊन प्रशासकीय पदांवर विराजमान होण्याची महत्वाकांक्षा निर्माण झाली आहे. हा बदल निःसंशयपणे आशादायक आहे.

संदर्भ

1. प्रा. पी. के.कुलकर्णी, आरोग्य आणि समाज, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, 2008, पृ. 3.
2. मायी डॉ. सुनिल मायी, भारतीय सामाजिक समस्या, अंशुल पब्लिकेशन्स, 1998, पृ. 154.
3. उपरोक्त पृ. 162.
4. रा. तु. भगत (संपादक), श्री. गाडगेमहाराज गौरव ग्रंथ, चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर, 2004, पृ. 13.